

Зубов М. І.
(м. Одеса)

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ НОМІНАЦІЇ ДЕЯКИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

Анотація. У статті розглядаються номінації в європейських мовах деяких транспортних засобів. Показано, що індоєвропейський контекст цих назв зумовлює подальший їх паралельний розвиток та подальшу міжмовну взаємодію.

Ключові слова: індоєвропейські мови, міжмовні контакти, ономазіологія, семантичні універсалиї, номінації транспортних засобів.

У загальнонауковому вимірі аналіз назв колісних транспортних засобів є для індоєвропейистики є традиційною і важливою темою, аналіз якої покликаний визначити локалізацію і хронологію появи колісного транспорту, а також його поширення на широкому індоєвропейському ареалі. Завдання і спрямованість досліджень у цій царині можна окреслити цитатою з В.О. Сафронова: «Проблема колісного транспорту входить складовою частиною в індоєвропейську проблему таким чином, що те чи інше вирішення про найдавніший центр колісного транспорту і шляхах його поширення корегує локалізацію прабатьківщини індоєвропейців і уточнює шляхи міграції індоєвропейців [Сафронов 1989: 157]; пор. до цього: «... можна припустити, що ранні носії індоєвропейської мови первинно могли бути локалізованими у степових регіонах, де у зв'язку з покращеними умовами життя вони чисельно збільшувалися, а потім поширили свій вплив і мову на понтійську область; завдяки своєму контролю над конем, бронзою і колісним транспортом, вони одержали гегемонію над широкими регіонами» [Леман 1991: 23].

До цієї проблеми дослідники зверталися неодноразово: А. Мейє [Мейє 1938: 387]; Т.В. Гамкрелідзе, В'яч. Вс. Іванов [Гамкрелідзе, Іванов 1984: 369-370 та ін.], В.О. Сафронов [Сафонов 1989: 150, 155-179 та ін., з подальшою літературою].

До ідеї пропонованої розвідки спричинилося наше звернення до проблеми міжслов'янських германізмів, коли серед іншого увиразнилось, що назва залізничного поїзда у значній кількості європейських мов постанала як калька з нім. *Zug* «поїзд, потяг», у якому відображена етимологічна сема 'тягнути, волочити': польск. *porcieg*, чеськ. *vlak*, хорв. *vлак*, словен. *vлак*, угорськ. *vonat* — усі з наявністю такої семи. Власне, саме нім. слово *Zug* будучи віддієслівним абстрактом від *ziehen* «тяг-

нути» (пор. типологічно укр. *тягнути* — *тяга*, *ходити* — *хід* тощо), значення «залізничний поїзд» набуло за рахунок усічення композита *Wagenzug* «обоз, валка», проте, з іншого боку, зазнало впливу фр. *train* «залізничний потяг» від *trait* «тяга» та англ. *train* «залізничний поїзд» [Зубов 2011]. В іншому семантичному вимірі цей корінь знайомий слов'янським мовам із назви *трактор* (пор. лат. *tractūra* «тяга, тяглова сила» та *trāxī, tractum* «тягнути, волочити»).

Такий підхід, коли дослідження спрямовуються на архаїку та на інтерпретацію архетипів, може бути доповнений поглядом протилежної спрямованості — типологічний розгляд ономазіологічних процесів в окресленій ділянці в сучасних індоєвропейських мовах.

Це спостереження наводить на висновок, що один із ономазіологічних типів у номінації транспортних засобів в європейських мовах пов'язаний з перенесенням назви способу транспортування на сам транспортний засіб. За сутністю це є метонімічна модель *процес — засіб реалізації процесу*. Цікаво ще звернути увагу, що в давньоруській мові слово *волокъ*, позначаючи простір між судноплавними річками (метонімія *процес — місце процесу*), виявляє також значення *коток* (тобто маємо означену щойно модель *процес — засіб реалізації процесу*). При тому *коток*, становлячи єдність колеса і осі, є прообразом воза.

Однією з таких інших номінаційних моделей виявляється дуже близька до попередньої метонімічна модель *дієслово (каузативне) руху — те, що рухають*: це реалізується у відповідностях *везити/везти — віз* (транспортний засіб), нім. *(be) wegen* «приводити в рух» — *Wagen* «віз; автомобіль; вагон» і под., лат. *veho* «рухатися» — *vehes* «навантажений віз»; др. *ὄχεω* «нести, носити» — *ὄχημα* «засіб пересування»; *ίέναι, ἵμι* «рухати» — *ἄμαξα* «віз». Зважимо, що при тому в індоєвропейській архаїці ці назви мають спільний архетип. Такого ж ономазіологічного походження є лат. *currus (curru, curro)* «колісниця; двоколісний плуг; судно, корабель», похідне від *curro, cuscurrī, cursum* «бігати; рухатися; пливати; обертатися» і под.

Інша типова ономазіологічна модель виявляє себе як синекдоха, коли назва частини транспортного засобу переноситься на весь засіб. Так, назва

колеса, яке є найважливішим цивілізаційно-технологічним винаходом людства, відображена в таких назвах транспортних засобів, як болг., серб., хорв., словен. *кола* «віз» і/або «автомобіль» (метафорично і як назва сузір'я Великої Ведмедиці). Засвідчена й давньоруською мовою (як астронім також), ця назва є формою множини від *коло*, тобто дослівно *кола* = *колеса*. Ця ж модель представлена назвами *колісниця*, *одноколка*, *двоколка* тощо. Сюди ж слід віднести лат. поет. *rota* «колісниця» при прямому значенні «колесо» (корінь знайомий сьогодні зі слів *ротор*, *ротонда*, *ротація* тощо). У цьому ж семантичному відношенні сюди ж стосуються латинські назви кельтського походження *carracutium*, *carruca*, *carrus* «чотириколісний віз» [Walde I: 174], де етимологічно також виступає ідея вигнутого, дуги, колеса. До цього прилягають рум. *caruca* «віз», італ. *carro* «віз, фура, вагон, вантажний автомобіль» (при таких дериватах, як *carrozza* «вагон», *carrucola* «блок, шків, ролик» тощо), нім. *Karre* «тачка; візок; вагонетка»; англ. *car* «автомобіль; вагон; вагонетка». Останнє також відоме слов'янам як запозичення *кар*, *автокар*. Цього ж походження, зрештою, слова *карета*, *карусель* і под.

З назвою осі як необхідної деталі колеса також пов'язані такі назви транспортних засобів, як лат. *axis* «колісниця, віз» при інших значеннях «вісь» та згадане вище др. *ἄμαξα* «віз». Останнє є архаїчним композитом, у якому перша частина споріднена з *ίέναι* «рухати», а друга — з *ἄξων* «вісь». При тому латинський омонім *axis* «і́а-стругана дошка» у світлі такого значення др. *ἄξων*, як «дерев'яна таблиця, що обертається на осі, скрижаль з текстом законів», засвідчує той архаїчний етап, коли виготовлені з дощок колеса воза були наглухо скріплені з віссю. Для повноти картини звернемо, що сучасний термін термін *аксон* метафоричного походження позначає в нервовій клітині відросток у вигляді осьового циліндра.

Слід зазначити, що у випадку реалізації ономазіологічної моделі *рух* – *транспортний засіб* первинно назви транспортних засобів відносно мало диференціюються щодо транспортування по суходолу чи по воді: нім. *Wagen*, серб. *воз*, лат. *currus* стосуються як назви воза, так і назви корабля. Віддалено ця ідея недиференційованості руху по суходолу та по воді проглядається також і за укр. *перевіз* у значенні «переправа» (пригадаємо легендарного літописного Кия, який, за деякими переказами, був *перевізником* на Дніпрі).

З цього погляду цікавою є польська назва корабля *statek* (= *okręt*) «корабель». У далекій етимологічній перспективі тут явно виявляється ідея достатку, статків, багатства: пор. др. *statъkъ* «майно; спадок», відповідні польські та чеські

значення. Поруч із цим, для порівняння, можна звернути увагу на номінації іншого важливішого транспортного засобу — корабля. Ці номінації часто пов'язані з назвами посуду: рос. та укр. *судно*, польськ. *statek* («судно, корабель», а також «посуд, домашнє начиння»), нім. *Schiff* («судно, корабель», але етимологічно «посудина» = *Gefäß*, *Faß* первинно «горщик» [Kluge 2002]). У світлі др. *судъ*, *судьно*, а також фр. *visseau* «корабель» від лат. *vascellum* «маленька посудина» (про останнє див.: [Фасмер III, с. 796]) є підстави вбачати в усіх випадках прояв семантичної універсальності.

Разом із тим, насторожує, що польськ. *statek* виявляє більш раннє значення «добробут, достаток», а вже на його базі розвиває значення «домашнє начиння; посуд» з подальшим і досить пізнім «судно, корабель». Те, що значення «добробут, достаток, статки» є більш раннім, надійно засвідчується даними давньоруської мови, сучасним чеськ. *statek* «господарство, обійсце, маєток» з тими ж значеннями також і в польській мові. У цьому відношенні ми не виключаємо, що значення польськ. *statek* «судно, корабель» виникло під впливом нім. *Schiff* «посудина» > «корабель» (можливо, за часів домінування на Балтиці, Північному та Білому морях Ганзейського купецько-військового союзу).

Важливою є номінативна модель у суміжному понятійному полі, коли назва транспортного засобу стає одиницею виміру вантажу, що за допомогою цього засобу перевозиться: *віз сіна*, *віз дров*, *вагон вугілля* і под. також широко відомі з інших мов. Оскільки характер вантажу є явищем варіативним (*віз снопів*, *сіна*, *пшениці*, *картоплі*, *дров*; *вагон вугілля*, *руди*, *деревини*, *щєбінки* тощо), то зворотний процес генералізації назви вантажу і перенесення її на транспортний засіб є досить обмеженим і реалізується лише в наш час за умови вузької спеціалізації транспортного засобу, та й то у складі композитів або назв-словосполучень: *водовоз*, *бензовоз*, *лісовоз* — пор. нім. *Holztorlader*, англ. *timber lorry* (автомобіль-лісовоз), нім. *Holzschiff*, англ. *wood cargo vessel* (судно-лісовоз) і под.

У цілому, наведене вище у першому наближенні окреслення ономазіологічних процесів у тематичному класі назви транспортних засобів становлять певний інтерес не тільки з погляду індоевропеїстики, але також з погляду того, як індоевропейська спадщина трансформується у своєму розвитку аж до сучасного стану мов. Разом із тим, очевидно, що сучасні процеси мовної глобалізації, так помітні сьогодні, мали свої більше чи менше виразні аналоги і в давні часи на кожному із визначальних цивілізаційних кроків людства.

Література

1. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. I—II / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. — Тбилиси : Изд-во Тбилисского университета, 1984. — 1329 с.
2. Зубов М. І. Мультилінгвально-історичний контекст однієї німецько-української лексико-семантичної відповідності: семасіологічний етюд / М. І. Зубов // Життя — у слові: Збірник наукових праць на пошану академіка В. М. Русанівського / Відп. ред. В. Г. Склярєнко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — С. 472—482.
3. Леман В. П. Новое в индоевропейских исследованиях / В. П. Леман // Вопросы языкознания. — 1991. — № 4. — С. 5—30.
4. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе. — М., Л. : Госсөцэкиз, 1938. — 512 с.
5. Сафронов В. А. Индоевропейские прародины / В. А. Сафронов. — Горький : Волго-Вятское кн. изд-во, 1989. — 398 с.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. — М. : Прогресс, 1987. — Т. 3. — 832 с.
7. Alinei M. The Celtic Origin of Lat. «rota» and Its Implications for the Prehistory of Europe / Mario Alinei // Studi Celtici. — 2004 — V. III. — P. 13-29.
8. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage / F. Kluge. — Berlin : Walter de Gruyter, 2002. [Електронний ресурс] — 1 ел. опт. диск (CD ROM).
9. Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1-2 / A. Walde. — Heidelberg : Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1938—1956.

Зубов Н. И. Индоевропейский контекст номинации некоторых транспортных средств. — Статья.

Аннотация. В статье рассматриваются номинации в европейских языках некоторых транспортных средств. Показано, что индоевропейский контекст этих названий обуславливает дальнейшее их параллельное развитие и дальнейшее межъязыковое взаимодействие.

Ключевые слова: индоевропейские языки, межъязыковые контакты, ономазиология, семантические универсалии, номинации транспортных средств.

Zubov N. Indo-European Context in Nomination of Some Transportation Vehicles. — Article.

Summary. The article considers, on the basis of the Indo-European languages, nomination of some transportation vehicles. The Indo-European context of these nominations is revealed to determine their further parallel evolution and cross-languages interaction.

Key words: Indo-European languages, cross-languages interaction, onomasiology, semantic universals, nomination of transportation vehicles.